

مناسبات طغایموریان و سربداران: پژوهشی بر پایه داده‌های سکه‌شناختی^۱

نسرین میرآخورلو

دانشجوی دکتری تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

محبوبه شرفی^۲

دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

این مقاله بر موضوع مناسبات طغایموریان و سربداران متمرکز شده و می‌کوشد بر پایه داده‌های سکه‌شناختی تحلیلی دقیق‌تر از روابط این دو حکومت محلی به دست دهد. بنابر یافته‌ها، سربداران در مناسبات خود با طغایمور سیاستی مسالمت‌جویانه در پیش گرفتند و سکه‌های طغایمور در گستره قلمرو آنان، در شهرهایی مانند سمنان، دامغان، اسفراین و سبزوار ضرب می‌شد. علت اصلی این امر شرایط سیاسی جامعه آن روز به خصوص تهدیداتی است که حاکمان آل‌کرت بر سربداران اعمال می‌کردند و در نتیجه سربداران به منظور توسعه قلمرو خود و حفظ امنیت در مرزها، با طغایمور سیاست تعامل در پیش گرفتند، اما پس از مرگ طغایمور سیاست تقابل و رویارویی و تلاش سربداران در زمینه استقلال و گسترش آموزه‌های شیعی تبلور بیش‌تری یافت.

کلیدواژه‌ها: طغایموریان، مناسبات طغایموریان و سربداران، مسکوکات.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۸/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): Sharafi48@yahoo.com

مقدمه

طغاتی‌مور در ۷۳۶ هجری به دست امرای خراسان به قدرت رسید و تا ۷۵۲ هجری در بخش‌هایی از خراسان و قومس فرمانروایی کرد. براساس داده‌های تاریخی و اطلاعات سکه‌ها، پس از طغاتی‌مور، حکومت وی توسط پسرش و یکی از مدعیان به نام امیرولی تا ۷۸۸ هجری استمرار یافت. مقاله پیش‌رو با تکیه بر داده‌های حاصل از چگونگی نظام ضرب سکه بخش عمده‌ای از روابط طغاتی‌موریان با سربداران در نواحی شرقی ایران، به خصوص در ناحیه خراسان و قومس را مورد مطالعه قرار می‌دهد. بدین منظور، لازم است مروری به نظام ضرب سکه طغاتی‌موریان به عمل آید تا ابعاد گسترده‌تری از روابط سیاسی حکومت‌ها، در کنار داده‌های آثار تاریخ‌نگارانه و سایر منابع مورد واکاوی قرار گیرد. با مطالعه سکه‌ها، علاوه بر شناسایی ویژگی‌های نظام ضرب سکه، یافته‌های ارزنده و جامعی درباره قلمرو سیاسی حاکمان، هنر به‌کاررفته در سکه‌ها، تحولات نظام اداری، تنوع ضرب‌خانه‌ها و نیز تأثیر رقابت‌های سیاسی و تمایلات دینی در روابط حکومت‌ها حاصل می‌شود. مبنای اطلاعاتی پژوهش حاضر، تصاویر سکه‌های گردآوری شده در مآخذ و موزه‌هاست. در حقیقت با طبقه‌بندی و مستندنگاری اطلاعات سکه‌های موجود (حدود ۵۵ نمونه) در مجموعه آثار جمال‌ترابی طباطبائی، فریدون آورزمانی، بهرام علاء‌الدینی، حسن پاکزادیان، جان ماسون اسمیت و بابه‌گیری از اطلاعات موزه‌های کومش و ملک، مسئله پژوهش حاضر، مورد مطالعه و واکاوی قرار گرفته‌است. پژوهشگران نامبرده در زمینه معرفی سکه‌ها به لحاظ وزن، جنس، القاب شاهان، عبارات و نقوش اطلاعات ارزشمندی ارائه کرده‌اند اما آن‌ها را تحلیل نکرده‌اند. بنابراین، پژوهش پیش‌رو می‌کوشد، نخست با تکیه بر مطالعات نظری، داده‌های لازم را از آثار تاریخ‌نگارانه و منابع تاریخی و موزه‌ها استخراج نموده، نظام ضرب سکه طغاتی‌موریان را با استفاده از نمودار و جدول، تجزیه و تحلیل کند و در گام بعدی، سیر مناسبات طغاتی‌مور و سربداران در محدوده خراسان و قومس را براساس منابع سکه‌ای در دو مقطع زمانی مورد مطالعه قرار دهد.

۱. نظام پولی و ضرب سکه در دوره طغاتی‌مور

۱.۱. واحدهای پولی

نظام ضرب سکه در این دوره، با توجه به سنت پیشین، براساس دینار بود و هر دینار بنابر سنت غازانی به شش درهم (هر درهم نیم مثقال نقره) تقسیم می‌شد. رابطه نقره با مثقال طلا به نسبت ۱ به ۴ بود.^۳ ارزش دینار سه مثقالی دوره غازان خان با وزن ۱۲/۹ گرم، در دوره ابوسعید به ۸/۴ گرم تنزل یافت.^۴ پس از آن در دوره فروپاشی ایلخانان، دینار همچنان رایج بود و در زمان طغاتی‌مور (۷۵۴هـ) در نیشابور دینار نقره به وزن ۴/۲۱ گرم ضرب می‌شد. این دینار به دینار خراسانی معروف بود.^۵ میرخواند در خصوص واحد پولی دینار آورده: «در زمان سلطنت ابوسعید ایلخانی امیر عبدالرزاق را از طرف صاحب دیوان جهت گرفتن ۱۲۰ هزار دینار از مال و جهات آن به کرمان فرستادند».^۶ این گزارش بیانگر رایج بودن واحد پولی دینار در اواخر دوره ایلخانان است. واحد پول دیگری که در ماوراءالنهر به نام حاکم آن جا یعنی کپک‌خان از خانان ماوراءالنهر ضرب می‌شد،^۷ دینار نقره «کپکی»، تقریباً ۸ گرم وزن داشت و به شش درهم ۱/۳ تا ۱/۴ گرمی تقسیم می‌شد.^۸

واحد پولی «تومان» نیز در این دوره رایج بود. این واحد پولی در مقیاس بزرگ‌تر به کار می‌رفت. هر تومان، در دوره ایلخانان معادل «ده هزار دینار» ارزش داشت و در معامله‌ها و پرداخت‌های بزرگ، مانند محاسبه مالیات‌ها، به کار می‌رفت.^۹ اگرچه منابع این دوره درباره

۳. پطروشفسکی، کارل یان، ۱۳۹.

۴. شریعت زاده، ۲۳۰-۲۳۵؛ شرفی، ۱۲۹.

۵. فراگنر، ۲۷۲؛ نیک گفتار و بهنام فر، ۱۳۹؛

“Coins of the Jalā'ir, ...”, 94-139; Herrmann and Doerfer, 1-84.

۶. میرخواند، ۴۴۹۳/۵.

۷. زامباور، ۳۷۰.

۸. فراگنر، ۲۷۲؛ بارتولد، ۱۸.

۹. وصاف الحضرة، ۲۲۴/۲؛ همچنین نک. شرفی، «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی».

نوع پرداخت‌ها و یا وصول منابع مالی با واحد پولی تومان، اطلاعی به دست نمی‌دهند، می‌خواند به یک مورد از کاربرد تومان در هزینه‌های طغاتی‌مور اشاره کرده است: «پس از حرکت طغاتی‌مور و امرای خراسان از مازنداران به ساوه، یکی از امرا به نام خواجه علاء‌الدین محمدصاحب دیوان می‌بایست تومان خرج کند تا کار پادشاه (طغاتی‌مور) رونق گیرد».^{۱۰}

۲.۱. رسم الخط

خط اویغوری (الفبای رایج ایلخانان و خانان جغتای)، در سکه‌های طغاتی‌مور رواج داشت.^{۱۱} کاربرد این خط نشانه تأثیرپذیری از فرهنگ مغولی است. علاوه بر خط اویغوری، خط کوفی نیز در سکه‌های وی به کار رفته است که نشان از تأثیرپذیری از فرهنگ اسلامی در ضرب سکه‌ها دارد. در این نوع سکه‌ها، اسم طغاتی‌مور به هر دو خط عربی و اویغوری بر سکه‌ها حک شده است.^{۱۲}

۳.۱. نقش‌ها

بیشتر نقش‌های سکه‌های دوره طغاتی‌مور، برگرفته از شکل‌های هندسی منظم و نقش‌های گیاهی دوره اسلامی است. مانند دایره، زنجیره، لوزی، شکل‌های چندضلعی و گل، که دارای وحدت و هماهنگی هستند.^{۱۳} بنابراین، نام حاکم و نام‌های چهار خلیفه راشدین، با تزئینات گل‌های شش و هشت‌پر و دایره‌های خط و زنجیره،^{۱۴} شش‌گوش و هشت‌گوش حلقوی، بر روی سکه‌های این عصر در خراسان، طی سال‌های ۷۳۹، ۷۴۱، ۷۴۴ و ۷۵۲ هـ.

۱۰. می‌خواند، ۴۴۱۷/۶.

۱۱. ترابی طباطبائی، رسم الخط اویغوری و سیری در سکه‌شناسی، ۳.

۱۲. نیک گفتار و بهنام فر، ۱۳۹-۱۴۰.

۱۳. همو، ۱۳۰؛ نیز نک. صداقت، «جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرن اول تا هفتم هجری)».

۱۴. ترابی طباطبائی، رسم الخط اویغوری و سیری در سکه‌شناسی، ۵۶.

حک شده است.^{۱۵} در تصاویر زیر دو نمونه از سکه‌های طغاتی‌موری در طرح «شش و هشت‌پر» آمده است.

تصویر شماره ۱۶

تصویر نمونه‌ای از سکه‌های سوراخ‌دار دوره طغاتی‌مور که در سال ۷۳۸ هـ و احتمالاً در دامغان ضرب شده است:

تصویر شماره ۱۷

۱. ۴. لقب‌ها

غالباً بر روی سکه‌های طغاتی‌مور، لقب‌های «العالم»،^{۱۸} «العدل»،^{۱۹} و «الاعظم» دیده می‌شود.^{۲۰} به نظر می‌رسد طغاتی‌مور با بهره‌گیری از این لقب‌ها علاوه بر اهتمام بر تداوم

۱۵. اسمیت، ۲۵۵-۲۶۶.

۱۶. موزه ملی ملک، شماره اموال: ۵۰۰۰/۰۶/۵۹۱.

۱۷. موزه ملی ملک، شماره اموال: ۲۰۰۰/۰۶/۳۷۴.

۱۸. نیک گفتار و بهنام فر، ۱۳۷.

۱۹. پاکزادیان، ۲۸.

۲۰. ترابی طباطبائی، همانجا؛ اسمیت، ۲۵۵.

سنت‌های ایلخانی در پی کسب مشروعیت سیاسی برای حکومت خود بوده است.

۱. ۵. جمله‌ها و نوشته‌های رو و پشت سکه‌های طغاتی‌مورخان

متن سکه‌های طغاتی‌مور با دو تراز سنی و شیعی درخور مطالعه است. نمونه‌ای از سکه‌های طغاتی‌مور که در مجاور قلمرو سربداران، در نواحی شیعه‌نشین استرآباد و آمل ضرب شده است تراز شیعی دارد و در حاشیه پشت سکه نام دوازده امام درج گردیده است.^{۲۱} به نظر می‌رسد چون بیش‌تر مردم و حاکمان پیشین منطقه شیعی بودند و سکه‌های آنان با الگوی شیعی ضرب می‌شد، طغاتی‌مور نیز در یکی از سکه‌های خود نام دوازده امام را درج کرده است.^{۲۲} از آن‌جا که قلمرو سیاسی طغاتی‌مور در منطقه خراسان و قومس بوده، بررسی سکه‌های وی در این مناطق از اهمیت بیش‌تری برخوردار است. طبق مطالعات سکه‌شناسی، غالب سکه‌های طغاتی‌مور به سبک سنی ضرب شده‌اند: درون شکل هندسی سکه‌ها دارای جمله «لا اله الا الله و محمد رسول الله» و با حاشیه «ابوبکر، عمر، عثمان، علی» است. محل و سال ضرب نیز در حاشیه درج شده و در پشت سکه‌ها لقب و نام وی، جمله «خلد الله ملکه» دیده می‌شود که همانند دوره ایلخانان نشانه خواست جاودانگی حکومت است. در برخی سکه‌ها محل و سال ضرب در پشت آن‌ها آمده است.^{۲۳} ذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که هم‌زمان با ضرب سکه‌های طغاتی‌مور با الگوی سنی، حاکمان سربدار نیز شعارهای سنی و نام چهار خلیفه را بر روی سکه‌ها به کار بردند. این روند حداقل تا نیمه سال ۷۵۹ هجری ادامه یافت. نمونه‌ای از این سکه‌ها در دامغان، سبزوار و اسفراین توسط شمس‌الدین علی، حسن دامغانی و ظهیرالدین ضرب شدند، درحالی‌که

۲۱. ترابی طباطبائی، ۵۶-۵۷.

۲۲. سرافراز و آوزرمانی، ۲۱۷.

۲۳. شریعت زاده، ۳۷.

بیش‌تر مردم این مناطق شیعی بودند.^{۲۴} در تحلیل حمایت از بینش سنی‌گری بر روی سکه‌های حاکمان سربدار، دو مسئله دخیل بوده: از سویی، حاکمان سربدار تهدیدهایی را از سوی طغاتی‌مور و حامیانش حس می‌کردند و از سویی دیگر، تمایل آنان به تسنن بیشتر بوده تا تشیع، تا اینکه در زمان علی مؤید تمایل به حکومت شیعی شدت یافت و شعارهای شیعی بر روی سکه‌های حاکمان نقش بست.^{۲۵}

حاشیه پشت سکه	جمله پشت سکه	حاشیه روی سکه	جمله روی سکه	دوره طغاتی‌مور سبک اول (ضرب شده در همسایگی محدوده قلمرو سربداران)
-	لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله علی ولی الله	-	خلدالله ملکه محل و سال ضرب (به عربی)	

جدول شماره ۱. ویژگی سکه‌های طغاتی‌مور

۱.۶. معیارهای وزنی سکه‌های طغاتی‌مور (۷۳۷-۷۵۴هـ)

پس از مرگ ابوسعید تا برآمدن تیمور (۷۳۶-۷۷۱هـ) در شرق ایران هرج و مرج وجود داشت. در این مقطع زمانی، از سویی به علت نبود حکومت مرکزی قدرتمند در میان ملوک آل‌کرت و سربداران، در نیشابور رقابت‌ها و جنگ‌هایی رخ داد؛ و از سوی دیگر، طغاتی‌موریان و جانی‌قربانی‌ها از بازماندگان چنگیزخان به احیای قدرت مغولان چشم داشتند. همچنین در این دوره جنبش مذهبی سربداران در سبزواری علیه آنان شکل گرفت و به دنبال مبارزه سیاسی سربداران، اتحاد آل‌کرت با طغاتی‌موریان، آشفتگی اقتصادی رخ داد.^{۲۶} بنابر شرایط

۲۴. اسمیت، ۸۴-۸۶، ترابی طباطبائی، سکه‌های اسلامی دوره ایلخانی و گورکانی، ۱۰۴؛ پاکزادیان، ۷۳.

۲۵. اسمیت، ۸۷؛ پاکزادیان، ۷۶-۷۹.

۲۶. حافظ ابرو، موزه و کتابخانه ملک، نسخه خطی: شماره ثبت ۴۱۶۴.

سیاسی-اقتصادی ذکر شده در بالا، این نتیجه حاصل می‌شود که نظام ضرب سکه مستقلی نسبت به دوران پیشین به وجود نیامد و نبود معیار وزنی ثابت ویژگی مهم این دوره است. از جمله پژوهشگرانی که سکه‌های طغاتی‌مور را شناسایی کرده و به وزن‌های متفاوت سکه‌های وی اشاره نموده، حسن پاکزادیان است که به ارزش یک درهمی به وزن ۱/۰۶ گرم، دو درهمی به وزن ۲/۱۶ و شش درهمی با وزن‌های متفاوت ۴/۲۵، ۵، ۶، ۷، ۳۲، ۴۰، ۴۸، ۵۶ گرم در سال‌های مختلف پرداخته‌است.^{۲۷} در جدول زیر نیز وزن تعدادی از سکه‌های طغاتی‌مور ذکر شده‌است که در ذیل آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد:

شماره	صاحب سکه	وزن به گرم	ضرب‌خانه	تاریخ به هجری قمری	محل نگهداری و یا منبع
۱	طغاتی‌مور	۴/۳۲	نیشابور	۷۳۸	ص ۱۷۹-۳۷۸۰، Zall ۱۸۰
۲	طغاتی‌مور	۲/۴۲	اسفراین	۷۳۸	ص ۲۵۰-۲۵۱، Zvo
۳	طغاتی‌مور	۷/۴۰	جاجرم	۷۳۸	ANS
۴	طغاتی‌مور	۷/۱۰	جاجرم	۷۳۸	IB
۵	طغاتی‌مور	۷/۴۹	جاجرم	××۸	IM
۶	طغاتی‌مور	۷/۴۹	سبزوار	۷×۸	IM
۷	طغاتی‌مور	۷/۳۷	نیشابور	۷۳۸	ANS ^{۲۸}
۸	طغاتی‌مور	۷/۳۵	اسفراین	۷۳۸	مجموعه امل حیاتی ^{۲۹}
۹	طغاتی‌مور	۶/۳۱	بازار	۷۳۹	اعظمی

۲۷. پاکزادیان، ۱۶.

۲۸. اسمیت، ۲۶۳.

۲۹. نیک گفتار و بهنام فر، ۱۴۱.

مناسبات طغاتی‌موریان و سرداران: پژوهشی برپایه داده‌های سکه‌شناختی / ۹۷

		(ضرابخانه سیار) ^{۳۰}			
IM ^{۳۱}	۷۳۹	جاجرم	۶/۴۰	طغاتی‌مور	۱۰
س ۶۶۹ ردیف ۸۶	۷۳(۹)	-	۴/۱۴	طغاتی‌مور	۱۱
س ۴۶ ردیف ۳۲۱۷	?۷۳	-	۵/۵۸	طغاتی‌مور	۱۲
IM	۷۴۰	سبزوار	۶/۴۹	طغاتی‌مور	۱۳
Zall	۷۴۰	طوس	حدود ۴/۳۲	طغاتی‌مور	۱۴
IM	۷[۴]۱	ابیورد	۵/۳۶	طغاتی‌مور	۱۵
IM	۷[۴]۱	ابیورد	۵/۱۶	طغاتی‌مور	۱۶
ANS	۷۴۱	اسفراین	۵/۳۳	طغاتی‌مور	۱۷
ANS	۷۴۱	اسفراین	۵/۲۴	طغاتی‌مور	۱۸
ANS	۷۴۱	اسفراین	۵/۲۷	طغاتی‌مور	۱۹
ANS	۷۴۱	اسفراین	۵/۲۴	طغاتی‌مور	۲۰
ANS	۷۴۱	اسفراین	۵/۳۸	طغاتی‌مور	۲۱
IM	۷۴۱	بازار	۵/۳۲	طغاتی‌مور	۲۲
IB	۷۴[۱]	جاجرم	۵/۲۱	طغاتی‌مور	۲۳
ANS	۷۴۱	جاجرم	۵/۳۰	طغاتی‌مور	۲۴
IM	۷۴۱	خبوشان	۵/۳۷	طغاتی‌مور	۲۵
IM	۷۴۱	طوس	۵/۲۸	طغاتی‌مور	۲۶
IM ^{۳۳}	۷۴۱	نیشابور	۵/۳۳	طغاتی‌مور	۲۷

۳۰. این ضرابخانه به شهر خاصی اختصاص نداشت و متحرک بوده و سکه‌ها به هنگام لشگرکشی‌ها و در اردوهای نظامی ضرب شده‌اند. نک. عبدالله عقیلی، دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی، تهران، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۷۷ش، چ ۱، ص ۱۰۳-۱۰۴.

۳۱. اسمیت، ۲۶۴.

۳۲. مشهد، موزه آستان قدس رضوی.

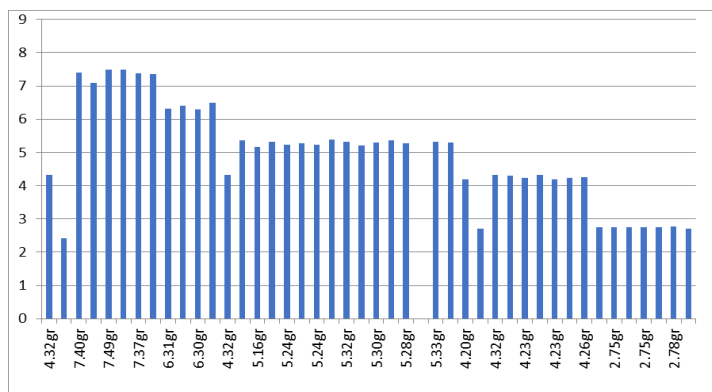
۲۸	طغاتی‌مور	۵/۳	-	۷۴۱	۳/۲۰۸، ج. ۳ ^{۳۴}
۲۹	طغاتی‌مور	۴/۲۰	بازار	۷۴۲	IB
۳۰	طغاتی‌مور	۲/۷	سبزوار	۷۴۲	ZVO
۳۱	طغاتی‌مور	۴/۳۲	طوس	۷۴۲	ص ۳۸۱، Zall۱۸۰
۳۲	طغاتی‌مور	۴/۳۰	دامغان	۷۴۴	IB
۳۳	طغاتی‌مور	۴/۲۳	دامغان	۷[۴]۴	ANS
۳۴	طغاتی‌مور	۴/۳۲	طوس	۷۴۵	ص ۳۸۱، Zall۱۸۰
۳۵	طغاتی‌مور	۴/۲۰	بازار	۷۴۵	ANS
۳۶	طغاتی‌مور	۴/۲۳	بازار	۷۴۶	IB
۳۷	طغاتی‌مور	۴/۲۶	سبزوار	۷۴۶	IB
۳۸	طغاتی‌مور	۲/۷۵	اسفراین	۷۵۲	ص ۱۸۲، Zall۳۹۲
۳۹	طغاتی‌مور	۲/۷۵	جاجرم	۷۵۲	ص ۱۸۹، Zall۳۸۹
۴۰	طغاتی‌مور	۲/۷۵	سبزوار	۷۵۲	ص ۱۸۲، Zall۳۸۷
۴۱	طغاتی‌مور	حدود ۲/۷۵	سمنان	۷۵۲	ص ۱۸۲، Zall۳۹۰
۴۲	طغاتی‌مور	حدود ۲/۷۵	نیشابور	۷۵۲	ص ۱۸۲، Zall۳۹۱
۴۳	طغاتی‌مور	۲/۷۸	اسفراین	×۷۵	ANS ^{۳۵}
۴۴	طغاتی‌مور	۲/۷۰	سبزوار	×۷۵	ANS

جدول شماره ۲: سکه‌های نقره طغاتی‌مور

۳۳. اسمیت، ۲۶۳-۲۶۴.

۳۴. تراپی طباطبائی، رسم الخط اویغوری و سیری در سکه‌شناسی، ۵۶.

۳۵. اسمیت، همانجا

نمودار شماره ۱. دگرگونی‌های وزن سکه‌های طغاتی‌مور

سکه‌های طغاتی‌مور: بنابر جدول شماره ۲ و نمودار شماره ۱، سکه‌های این دوره در سال‌های ۷۳۸-۷۴۰ هـ در دارالضرب‌های نیشابور، اسفراین، جاجرم، سبزوار، ابیورد، طوس، خوششان، دامغان، سمنان و یازر^{۳۶} یا بازار ضرب شدند.^{۳۷} شهرهایی مانند نیشابور، هرات و اسفراین غالباً از مراکز بازرگانی بودند و موقعیت ارتباطی مناسبی داشتند؛^{۳۸} شهرهای طوس و نیشابور از معادن نقره، مس، فیروزه و طلا برخوردار بودند.^{۳۹} این معادن برای ضرب سکه مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

سکه‌های طغاتی‌مور با وزن ۲ تا ۷ گرم در دو مقطع زمانی مورد بررسی قرار می‌گیرند:

۳۶. یزر یا یازر، نام قومی از ترکان که از حدود بلخان حرکت کردند، پس از پیوستن اقوام دیگر به آن‌ها به سمت خراسان آمدند و سپس در حصارطاق ساکن شدند. نک. محمدبن نجیب بکران، جهان‌نامه، تهران، کتاب‌خانه

ابن‌سینا، ۱۳۴۲ش، ج ۱، ص ۷۳.

۳۷. اسمیت، ۲۶۳-۲۶۴.

۳۸. ابن حوقل، ۱۶۶-۱۶۸؛ سیفی هروی، ۲۴-۲۶؛ مقدسی، ۴۳۵-۴۳۶.

۳۹. مقدسی، ۴۷۸؛ ابن حوقل، ۱۶۳، ۱۶۶، ۱۶۹.

طی سال‌های ۷۳۸-۷۴۳ ه^{۴۱} در شرایطی ضرب شده‌اند که سربداران مورد تهدید و دشمنی طغایمور و حکومت‌های متحد او، یعنی آل‌کرت و جانی‌قربانی‌ها، واقع می‌شدند^{۴۱} و امیرمسعود، رهبر نظامی سربداران، ناگزیر نسبت به طغایمور اظهار وفاداری کرد.^{۴۲} بایسته توجه است که طغایمور خراسان را بخش جدایی‌ناپذیر حاکمیت ایلخانی می‌دانست و این امر در پذیرش حکومت وی از سوی امیرمسعود بی‌تأثیر نبود.^{۴۳} به دنبال تهدید طغایمور علیه سربداران در سال ۷۴۲ ه^{۴۴} بین دو حکومت جنگ رخ داد که در نتیجه، نیشابور توسط سپاه مشترک امیرمسعود و شیخ حسن جوری فتح شد، علی‌گاون، برادر طغایمور، شکست خورد و علاءالدین محمد، خان طغایمور کشته شد.^{۴۴}

در پی این شکست، شهرهای جرجان، دامغان، بسطام و سمنان به دست سربداران فتح شد. این واقعه و نیز رقابت‌های چوپانیان و آل‌جلایر علیه طغایمور موجب کاهش ضرب سکه‌های طغایمور در سال‌های (۷۳۷-۷۴۱ ه^{۴۵}) گردید. سکه‌ها بین ۷۵٪ تا ۵ گرم (یک، دو و شش درهم) ضرب شدند.^{۴۶} مقارن این دوره سکه‌های تحت قلمرو امیرمسعود در ضربخانه‌های سبزوار، جاجرم، جرجان، دامغان و اسفراین به نام سلیمان چوپانی ضرب شد اما با کاهش قدرت وی در فاصله سال‌های ۷۴۴-۷۵۲ ه^{۴۷}، سکه‌ها در قلمرو سربداران به نام طغایمور ضرب گشتند.^{۴۷} حفظ جانب احتیاط در برابر طغایمور، بیشتر ناشی

۴۰. اسمیت، همانجا؛ نیک گفتار و بهنام فر، ۱۴۰-۱۴۱؛ ترابی طباطبائی، رسم الخط اوغوری و سیری در سکه‌شناسی، ۵۶.

۴۱. میرخواند، ۴۵۰۹/۵.

۴۲. اسمیت، ۷۱.

۴۳. حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ۶۵/۱.

۴۴. میرخواند، ۴۵۱۱/۵؛ اسمیت، ۸۱.

۴۵. سمرقندی، ۱۴۳/۱؛ پاکزادیان، ۲۶-۲۷.

46. Stefen Albūm, *Checklist of Islamic coins*.

۴۷. پاکزادیان، ۲۷، ۲۹.

از احساس خطر و ناامنی آنان از طغاتی‌مور و رقیبان وی بود، اما افزون بر آن، عدم انسجام کافی در درون نهاد قدرت حاکمان سربدار (به استثنای دوره شمس‌الدین‌علی و یحیی کرابی)، موجب فراهم آمدن فرصت برای طغاتی‌مور و رقیبان گردیده‌است.^{۴۸}

بر اساس داده‌های نمودار و جدول فوق، سکه‌ها طی سال‌های ۷۴۲-۷۵۲هـ، به وزن بین ۲ تا ۴ گرم ضرب شده‌اند؛ بنابراین نسبت به سال‌های نخستین حکومت وی کاهش وزن داشته‌اند. یکی از عوامل این مسئله وقوع جنگ بین سپاهیان مسعود سربداری و طغاتی‌مور و شاید کاهش توان اقتصادی طغاتی‌مور در مقطع زمانی ذکر شده بود.^{۴۹} عامل دیگر نیز، ضرب سکه‌های سلیمان ایلخانی، یکی از رقیبان طغاتی‌مور، در شهرهایی مانند سبزوار، جاجرم، دامغان، سمنان و اسفراین در سال ۷۴۳هـ است.^{۵۰}

عامل دیگر که از اهمیت بیش‌تری بهره‌مندی داشت، استقلال سیاسی سربداران و ضرب سکه توسط شمس‌الدین‌علی در سال ۷۴۸هـ در شهرهای اسفراین، نیشابور، سبزوار و دامغان بود. وی علاوه بر ضرب سکه، از توانمندی نظامی نیز برخوردار بود و همین امر موجب ترس ارغونشاه و ملک‌معزالدین حسین حاکم آل‌کرت شد.^{۵۱} این‌گونه به نظر می‌رسد که قدرت نظامی شمس‌الدین‌علی، توجه وی به امور مملکت و ایجاد امنیت و آسایش مردم در کاهش ضرب سکه‌های طغاتی‌مور بی‌تأثیر نبوده‌است.^{۵۲}

۲. مناسبات طغاتی‌مور و سربداران برپایه سکه‌ها

براساس اطلاعات به‌دست آمده از سکه‌ها، نوع روابط و مناسبات طغاتی‌موریان با سربداران

۴۸. میرخواند، ۴۵۱۲/۵-۴۵۱۸؛ آژند، ۱۶۰-۱۶۵.

۴۹. حافظ ابرو، ۱۷۱/۱.

۵۰. پاکزادیان، ۲۷؛ حسنی و صالحی، ۳۸.

۵۱. میرخواند، همو، ۴۵۱۸.

۵۲. خواندمیر، ۳۶۴/۳؛ اسمیت، ۱۵۸؛ شرفی و میرآخورلو، ۳۱۵.

غالباً بر اساس مسالمت و پذیرش حاکمیت طغاتی‌موریان از سوی سربداران بوده، اما گاهی روابط آن‌ها به عللی، دست‌خوش رقابت و بحران می‌شده‌است. حمایت طغاتی‌مور از حکومت سنی آل‌کرت و جانی‌قربانی‌ها و اتحاد با آنان علیه سربداران، در سیر روابط این دوره نقش داشته‌است و در زمینه گرایش مذهبی مندرج در شعارهای سنی بر روی سکه‌ها در گسترش نفوذ آل‌کرت تأثیرگذار بود. پس از طغاتی‌مور، چنددستگی سربداران نقش مهمی در زمینه تصرف قلمرو سربداران به‌دست «امیرولی»، به‌عنوان جانشین طغاتی‌مور و مناسبات وی با حاکمان سربدار ایفا کرد. در این قسمت به سیر روابط طغاتی‌موریان و سربداران برپایه سکه‌ها در دو دوره به‌قرار زیر می‌پردازیم:

۲. ۱. دوره اول: مناسبات طغاتی‌مور با سربداران

۲. ۱. ۱. از زمان شکل‌گیری حکومت طغاتی‌مور تا پایان دوره شمس‌الدین علی (۷۳۷-۷۴۸هـ)

طغاتی‌مور، هم‌زمان با حکومت‌های سربداران، آل‌کرت و جانی‌قربانی‌ها، قدرت را در منطقه خراسان به‌دست گرفت. حکومت وی بنابر داده‌های سکه‌شناسی، در سال ۷۳۷هـ توسط سربداران به رسمیت شناخته شد و سکه به‌نام طغاتی‌مور ضرب شد. این روند تا پایان حکومت طغاتی‌مور تداوم یافت، اما سربداران نیز از سال ۷۴۵هـ به‌نام خود سکه ضرب کردند.

نخستین سکه‌های طغاتی‌مور طی سال‌های ۷۳۷-۷۳۹هـ ضرب شدند. سربداران در این مدت همواره نسبت به طغاتی‌مور وفادار بودند، حتی پس از آن‌که شیخ حسن جویری توسط «امیرارغون‌شاه جانی‌قربانی»، از متحدان طغاتی‌مور، دستگیر و زندانی شد، به‌نام طغاتی‌مور سکه ضرب گردید و این سیاست محافظه‌کارانه امیرمسعود سربداری تا سال (۷۴۲هـ) باقی یافت،^{۵۳} اما این مناسبات با رقابت و جنگ نیز همراه بود، چنان‌که در منابع

۵۳. اسمیت، ۲۴۰.

مکتوب، مانند روضة‌الصفاء و حبیب‌السیر، به جنگ طغاتی‌مور با سرداران در زمان «امیرمسعود» در سال ۷۴۲ هـ شکست طغاتی‌مور و عقب‌نشینی جانی‌قربانی‌ها اشاره کرده‌اند.^{۵۴} پس از پیروزی سرداران بر طغاتی‌مور در سال ۷۴۲ هـ شهرهای سرخس، زاوه، طوس، جام و نیشابور به دست سرداران افتاد.^{۵۵} براساس اطلاعات سکه‌های گردآوری شده، با شکست سپاه طغاتی‌مور توسط نیروهای امیرمسعود و شیخ حسن‌جوری، فقط ضرابخانه طوس که مرکز حکومت ارغونشاه بود و بازار (ضرابخانه سیار) در سال ۷۴۳ هـ به نام طغاتی‌مور و با تراز سنی سکه ضرب کردند.^{۵۶} در این حین، یکی از ایلخانان رقیب به نام «سلیمان» مورد حمایت امیرمسعود سردار قرار گرفت و در قلمرو سرداران اقدام به ضرب سکه به سبک سنی نمود، بنابراین ضرب سکه‌های طغاتی‌مور در قلمرو سرداران کاهش یافت.^{۵۷} در این زمان حکومت سنی آل‌کرت نیز با شعارهای سنی سکه ضرب می‌کردند^{۵۸} و از نظر فکری سعی داشتند با اندیشه‌ها و آموزه‌های شیعی سرداران که تبلیغ آن توسط شیخ حسن‌جوری آغاز شده بود مقابله کنند. به همین منظور و با حمایت از طغاتی‌مور، جنگی در محل «زاوه» علیه سرداران آغاز نمودند.^{۵۹}

پس از شکست سرداران در نبرد «زاوه» در سال ۷۴۳ هـ، امیرمسعود سرداری که سعی در جبران شکست داشت، خراسان و جرجان را از تصرف طغاتی‌مور بیرون آورد.^{۶۰} شرح وقوع جنگ‌های بین سرداران و طغاتی‌مور، در منابع مکتوب نشان از روابط خصمانه میان آل‌کرت، طغاتی‌مور و سرداران دارد، اما بر مبنای اطلاعات مأخوذ از سکه‌ها، مناسبات

۵۴. میرخواند، ۴۵۰۹؛ خواندمیر، ۳۵۸؛ حافظ ابرو، تاریخ سلاطین کرت، ۱۵.

۵۵. سمرقندی، ج ۱/دفتر ۱/۱۵۴.

۵۶. پاکزادیان، ۲۶؛ اسمیت، ۷۲.

۵۷. اسمیت، ۱۳۷؛ پاکزادیان، ۲۷؛ علاء‌الدینی، ۵۹۶، ۵۹۴، ۵۷۹.

۵۸. موزه ملی ملک، شماره‌ی اموال: ۰۹۴/۰۶/۰۶/۵۰۰۰.

۵۹. ابن بطوطه، ۴۶۵/۱.

۶۰. خواندمیر، ۳۶۱/۳.

امیرمسعود سربداری با طغاتی‌مور تا سال ۷۴۵ هـ با تسامح و تساهل پیش رفت و ضرب سکه در دامغان و سبزوار به نام طغاتی‌مور تداوم یافته است.^{۶۱}

پس از مرگ امیرمسعود شرایط حاکم به گونه‌ای رقم خورد که تهدیدهای حکومت سنی آل‌کرت، مانع تداوم و گسترش شعارهای شیعی شد و حمایت طغاتی‌مور از آنان موجب نفوذ سیاسی وی در قلمرو سربداران گردید. نخستین جانشین امیرمسعود سربداری «محمدآی تیمور» (۷۴۵ هـ) در ابتدای حکومت خود، به سیاست محافظه‌کارانه‌اش در برابر طغاتی‌مور ادامه داد. بنابراین، ضرب سکه‌های طغاتی‌مور در شهرهای بازار و سبزوار^{۶۲} و طوس استمرار داشت،^{۶۳} اما با مرگ امیر ارغون‌شاه، حاکم جانی‌قربانی در سال (۷۴۳ هـ) سیاست صلح یا بی‌طرفی محمدبیک قربانی نسبت به سربداران اتخاذ شد.^{۶۴} با توجه به اطلاعات به دست آمده از سکه‌ها، این امر فرصتی به‌آی تیمور داد تا سکه ضرب کند. هر چند این سکه‌ها به‌طور مشترک توسط آی تیمور و طغاتی‌مور و تحت تأثیر نگرش دینی طغاتی‌مور و به سبک سنی ضرب شده‌اند، اما نکته درخور تأمل این است که، تلاش آی تیمور نیز در راستای احیای هویت سربداران بوده است.

تصویر شماره ۳: سکه طغاتی‌مور-سربداری ضرب سال ۷۴۶ هـ در سبزوار^{۶۵}

۶۱. پاکزادیان، ۲۹.

۶۲. همو، ۳۱-۳۲.

۶۳. اسمیت، ۲۰۴.

۶۴. همو، ۱۴۹؛ رویمر، ۳۷.

۶۵. پاکزادیان، ۳۲.

تصویر شماره ۴: سکه طغاتی‌مور-سربداری ضرب سال ۷۴۶ هـ در طوس^{۶۶}

همچنین، در دوره آی‌تیمور به‌نظر می‌رسد عدم حمایت آل‌جلایر از طغاتی‌مور و ضعف اقتصادی حکومت طغاتی‌موریان، در کاهش ضرب سکه‌های طغاتی‌مور مؤثر افتاده‌است.^{۶۷} و طغاتی‌مور در برابر عدم حمایت آل‌جلایر و بحران مشروعیت ایجاد شده، کوشید با درج آیه ۲۶ آل‌عمران «قل اللهم مالک الملک توتی الملک...» بر سکه‌های ضرب نیشابور و جاجرم، به سال ۷۴۷ هـ کسب مشروعیت نماید.^{۶۸} همان‌طور که پیش‌تر گفته شد درج آیه مذکور توسط هلاکو نیز صورت گرفت، در حقیقت حاکمان کوشیدند از تفکرات دینی مردم تحت حکومت خویش برای استواری بنیان‌های آن استفاده کنند.^{۶۹}

تصویر شماره ۵: سکه طغاتی‌مور: شماره ۴۰، ضرب جاجرم^{۷۰}

۶۶. همانجا.

۶۷. همو، ۳۱-۳۲.

۶۸. همو، ۳۳.

۶۹. شرفی، ۱۲۶.

۷۰. علاء‌الدینی، ۵۷۴.

در واقع طغاتی‌مور نیز اذعان داشت حکومت وی براساس خواست و مشیت‌الهی بوده تا نشان دهد که قدرتش را همانند هلاکوخان ایلخانی از خداوند گرفته است.^{۷۱} در حقیقت حاکمان کوشیدند در مواجهه با بحران مشروعیت، از تفکرات دینی مردم تحت حکومت خویش برای استواری بنیان‌های آن استفاده کنند.^{۷۲}

پس از قتل آی‌تیمور و کلواسفندیار، پس از مدت کوتاهی، خواجه شمس‌الدین علی سربداری (۷۴۸-۷۵۲هـ) جانشین او شد.^{۷۳} وی در سال ۷۴۸هـ برای بار نخست در حیات سیاسی سربداران، در صدد ضرب سکه مستقل، بدون نام ایلخان برآمد.^{۷۴} در خلال حکومت شمس‌الدین علی در سال ۷۴۹هـ، سربداران مناطق مختلف خراسان تا سرحدات مازندران تحت سلطه خود درآوردند،^{۷۵} اما هم‌چنان قلمرو سربداران از سوی همسایگان، به‌خصوص آل‌کرت، تهدید می‌شد بنابراین، ضرورت سیاسی ایجاب می‌کرد که شمس‌الدین علی با طغاتی‌مور صلح کند که در مرزهای شمال قلمرو خویش، امنیت حفظ شود.^{۷۶}

۲.۱.۲. دوره یحیی کرابی (۷۵۲-۷۵۷هـ)

یافته‌های سکه‌شناسی و منابع مکتوب نشان می‌دهند که سربداران پس از ضرب سکه به‌طور مستقل در صدد اطاعت از طغاتی‌مور برآمدند. بدین‌سان مناسبات طغاتی‌مور و سربداران دست‌خوش دگرگونی‌های سیاسی شد.

پس از مرگ شمس‌الدین علی، یحیی کرابی جانشین او شد. در آغاز حکومت وی، بین طغاتی‌مور و یحیی کرابی چندبار مکاتبه صورت گرفت. در پی آن، یحیی کرابی پاسخ

۷۱. همو، ۳۰؛ شریعت‌زاده، ۲۳۱؛ ترابی طباطبائی، سکه‌های اسلامی دوره ایلخانی و گورکانی، ۴۶-۴۷.

۷۲. شرفی، ۱۲۶.

۷۳. میرخواند، ۴۵۱۲/۵-۴۵۱۳.

۷۴. اسمیت، ۸۸.

۷۵. همو، ۲۰۰.

۷۶. همو، ۸۸.

درستی نداد، اما در ظاهر اطاعت نشان داد.^{۷۷} وی با غلبه بر جانی قربانی‌ها، ولایت‌های طوس^{۷۸} و مشهد را تصرف کرد^{۷۹} و بر ولایت‌های بیهق، نیشابور و توابع آن تسلط یافت.^{۸۰} براساس اطلاعات مندرج در سکه‌های گردآوری شده، یحیی کرابی در همه مناطق تصرف شده سکه ضرب نکرده‌است، بلکه سکه‌ها به نام طغاتی‌مور و در مناطق تحت سلطه سرداران، از جمله سبزوار، نیشابور، جاجرم، اسفراین، بازار (اردوی نظامی) و سمنان ضرب شده‌اند.^{۸۱} در حقیقت، هم‌زمان با ضرب سکه‌های طغاتی‌مور، فقط در سه شهر سبزوار، دامغان و سمنان و در فاصله سال‌های ۷۵۲-۷۵۳ هـ سکه به نام سرداران ضرب شده‌است.^{۸۲} از جمله شعارهای به‌کاررفته بر روی یکی از سکه‌های یحیی کرابی، در سبزوار جمله مذهبی «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین» درج شده که نشانه پیروزی بر دشمن است.^{۸۳} این امر مقابله یحیی کرابی با افزایش قدرت طغاتی‌مور را نشان می‌دهد، چنان‌که تصمیم گرفت وی را به قتل برساند، در نتیجه، رابطه آن دو وارد یک مرحله بحرانی شد.^{۸۴} بنابر روایت مجمل فصیحی، با قتل طغاتی‌مور، متصرفات سرداران در استرآباد، شاسمان، بسطام، دامغان، سمنان، خوار و طابران (طابکرری) توسعه یافت و همچنین غنیمت‌هایی از اردوی طغاتی‌مور خان به دست سرداران افتاد.^{۸۵} در دوره جانشینان یحیی کرابی، ضرب سکه‌هایی به سبک سنی توسط حیدر قصاب، ظهیرالدین کرابی و حسن

۷۷. میرخواند، ۴۵۱۹.

۷۸. اقبال آشتیانی، ۴۸۲-۴۸۳.

۷۹. پیگولوسکایا و دیگران، ۴۵۲/۲.

۸۰. حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ۲۵۱/۱.

۸۱. اسمیت، ۹۵؛ پاکزادیان، ۳۵.

۸۲. پاکزادیان، ۷۰.

۸۳. موزه آستان قدس رضوی، شماره اموال: س ۶۱۶، ردیف ۱۷۱.

۸۴. خواندمیر، ۳۶۴/۳.

۸۵. خوافی، ۹۴۹/۲.

دامغانی در ضرابخانه‌های دامغان، سبزوار، سمنان و اسفراین طی سال‌های ۷۵۸-۷۵۹ هـ ضرب شدند.^{۸۶} تداوم سبک سنی در سکه‌های این عهد نشانگر گرایش دینی حاکمان و یا نفوذ اهل تسنن مناطق هم‌جوار، به‌خصوص آل‌کرت، در قلمرو سربداران است.

۲. ۲. دوره دوم: مناسبات جانشینان طغاتی‌مور با سربداران (۷۵۷-۷۸۷ هـ)

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، پس از قتل طغاتی‌مورخان در دوره یحیی کرابی، امیرولی پسر شیخ‌علی هندو از امرای معتبر طغاتی‌موریان به‌منظور حفظ قدرت ایلخانان به‌سمت جرجان رفت و حاکم سربداران را با کسب حمایت از اتباع خاندان طغاتی‌مور، در استرآباد شکست داد و به‌تدریج وارد قلمرو تحت نفوذ سربداران شد و علاوه بر استرآباد، بسطام، دامغان، سمنان و فیروزکوه را تحت تصرف خود درآورد.^{۸۷} همچنین، شکست حسن دامغانی از امیرولی موجب مخالفت «خواجه علی مؤید» سربداری با وی و حبس حاکم تعیین شده پهلوان حسن در دامغان شد.^{۸۸} در سال مذکور، سکه به‌نام علی مؤید در دامغان ضرب گردید.^{۸۹} ضرب سکه‌های امیرولی در سال ۷۵۹ هـ در استرآباد و جرجان نیز تأییدکننده او بر این مناطق است.^{۹۰} امیرولی، «لقمان»، پسر بزرگ طغاتی‌مور را دعوت کرد تا حکومت طغاتی‌موری را برعهده بگیرد.^{۹۱}

پس از حسن دامغانی، مدتی قدرت سربداران در دست خواجه‌علی مؤید و درویش عزیز، از طرفداران شیخ‌حسن جوری، قرار گرفت.^{۹۲} خواجه‌علی مؤید شخصیت مذهبی

۸۶. پاکزادیان، ۶۹-۷۰.

۸۷. میرخواند، ۴۵۲/۵؛ خواندمیر، ۳۶۶/۳-۳۶۷؛ سمرقندی، ۱/۱-۳۲۷-۳۲۸.

۸۸. آژند، ۱۹۲.

۸۹. پاکزادیان، ۷۷؛ اسمیت، ۲۶۶.

۹۰. همو، ۱۰۷-۱۰۸.

۹۱. میرخواند، ۴۵۸۶/۵-۴۵۸۷.

۹۲. فصیحی، ۹۵۷/۲.

درویش عزیز را مانع قدرت خود می‌دید.^{۹۳} بدین دلیل، درویش عزیز را در برابر آل‌کرت حمایت نکرد و اقدام به تعقیب و قتل تعدادی از یاران درویش عزیز کرد. این امر موجب پناه آوردن عده‌ای از درویشان به ملک غیاث‌الدین پیرعلی حاکم آل‌کرت گردید که پس از مدتی از وجود آنان علیه سرداران استفاده کرد.^{۹۴} این شرایط بدون شک موجب نابسامانی و آشفتگی در حکومت سرداران و کاهش قدرت سیاسی-اقتصادی آنان شد و برنظام ضرب سکه نیز اثر گذاشت، چراکه بنابر مطالعات سکه‌شناسی در فاصله سال‌های ۷۵۹-۷۶۲هـ، هیچ سکه‌ای به نام سرداران ضرب نشد تا اینکه در سال ۷۶۳هـ علی مؤید به نام خود سکه ضرب کرد.^{۹۵}

تصویر شماره ۶: سکه علی مؤید ضرب سال ۷۳۶هـ در اسفراین^{۹۶}

تصویر شماره ۷: سکه علی مؤید ضرب سال ۷۶۳هـ در نیشابور^{۹۷}

۹۳. پاکزادیان، ۶۳.

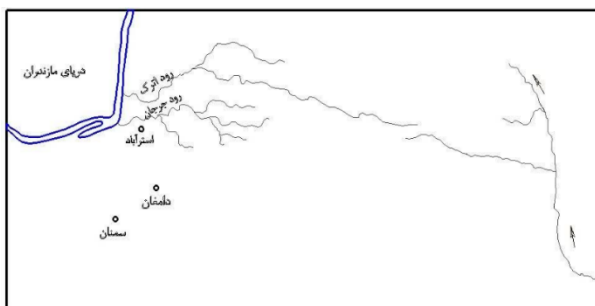
۹۴. آژند، ۲۰۱-۲۰۲.

۹۵. اسمیت، ۲۶۶.

۹۶. پاکزادیان، ۷۸.

۹۷. همانجا.

رقابت میان سربداران و آل کرت موجب گردید امیرولی از فرصت استفاده کند و بر مناطق استرآباد، جرجان، دامغان و بسطام سلطه یابد و تا سال ۷۷۵هـ در شهرهای ذکرشده (به جزء بسطام) و نیز در سمنان و تهران، سکه های خود را با تراز سنی ضرب نماید.^{۹۸}

تصویر شماره ۸: ضربخانه های امیرولی طی سال های ۷۵۷-۷۸۱هـ^{۹۹}

علی مؤید سربداری نیز طی سال های ۷۶۳-۷۶۴هـ در شهرهای نیشابور، اسفراین، جاجرم، سمنان و سبزوار با تراز شیعی اقدام به ضرب سکه کرد.^{۱۰۰} وی در سال ۷۶۶هـ فرصت جنگ با امیرولی و بیرون راندن او را از دامغان و استرآباد به دست آورد و در این شهرها در سال ۷۶۷هـ سکه های علی مؤید با طرح «گل شش پر» که نماد پیروزی است ضرب شدند؛^{۱۰۱} اما امیرولی دوباره قدرت را به دست گرفت و سکه های او در سال های ۷۶۸-۷۸۱هـ و در شهرهای دامغان، سمنان، بسطام، استرآباد و ری ضرب شدند، لیکن در منطقه خراسان سکه ای ضرب نکرد.^{۱۰۲} علی مؤید نیز به ضرب سکه های خود در شهرهای سمنان، دامغان، استرآباد، سبزوار، بسطام، ری در سال های ۷۶۸-۷۸۶هـ تداوم بخشید.

۹۸. پاکزادیان، ۱۰۷.

۹۹. اسمیت، ۲۴۵.

۱۰۰. پاکزادیان، ۷۸-۸۰؛ موزه سکه آستان قدس رضوی، شماره س/۱۱۰۲؛ نیک گفتار و بهنام فر، ۱۴۹.

۱۰۱. پاکزادیان، ۸۱-۸۲؛ اسمیت، ۲۶۷.

۱۰۲. اسمیت، ۲۶۸-۲۷۰؛ پاکزادیان، ۱۱۰-۱۱۴.

بنابراین، رقابت‌های علی مؤید و امیرولی در مناطق استرآباد، سمنان و بسطام پررنگ‌تر از منطقه خراسان و شهرهای سبزوار، نیشابور و اسفراین طی سال‌های ۷۶۳-۷۸۶ هجری بوده است. بنابر گزارش استفان آلبوم، هم‌زمان با ضرب سکه‌های علی مؤید و امیرولی، سکه‌ای در طوس منسوب به «علی بیک جانی قربانی» در ۷۷۸ هجری ضرب شده است که استمرار قدرت آنان در این شهر را اثبات می‌کند.^{۱۰۳}

یکی دیگر از رویدادهای دوره علی مؤید رقابت‌هایی است که پس از مرگ معزالدین حسین در سال ۷۷۱ هجری بین جانشینان او، غیاث‌الدین پیرعلی و ملک محمد، رخ داد. اختلافات آنان به صلح انجامید، اما در این حین موضع آل‌کرت در برابر سربداران تغییر نکرد و همچنان مخالف حکومت شیعی بودند.^{۱۰۴} چنان‌که در زمان ملک معزالدین نیز یکی از دلایل آغاز جنگ مذهبی-سیاسی زاوه، در سال ۷۴۳ هجری مواجهه تفکر شیعی در برابر تعصبات سنی حنفی آل‌کرت بود و پیروزی آنان در این نبرد موجب ورود شماری از بزرگان و مشایخ خراسان به هرات شد.^{۱۰۵} بنابراین در عهد علی مؤید اختلافات مذهبی با آل‌کرت و رقابت‌های سیاسی و لشکرکشی آنان علیه قلمرو یکدیگر تداوم یافت و آل‌کرت ناگهان به نیشابور حمله کردند (سال‌های ۷۷۳-۷۷۵ هجری). خواجه‌علی مؤید و مردم در برابر هجوم سپاهیان آل‌کرت ایستادند، اما به استحکامات نظامی سربداران لطمه وارد شد و خرابی‌های زیادی در نیشابور و سبزوار برجای ماند.^{۱۰۶} همچنین، این موقعیت موجب رقابت رکن‌الدین -از یاران درویش عزیز- با خواجه‌علی مؤید و ملک غیاث‌الدین^{۱۰۷} و حمله رکن‌الدین به خراسان شد سپس سپاهیان به کمک شاه شجاع -حاکم آل‌مظفر- سبزوار را در سال ۷۷۸ هجری تصرف کردند. تشکیل حکومت مشترک جدید در سبزوار، که در آغاز براساس

101. Album, B2023, B2347, 2011, p.254.

۱۰۴. خوافی، ۹۶۸/۳.

۱۰۵. یزدی، ۲۴/۱.

۱۰۶. حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ۱۹۶/۱-۱۹۸.

۱۰۷. همان، ۲۰۰.

آموزه‌های حسن جوری ایجاد گردید، موجب کاهش قلمرو سربداران شد و در پی آن علی مؤید به امیرولی پناه برد.^{۱۰۸} در سال ۷۸۰هـ بار دیگر امیرولی، مازندران و به تدریج بسطام، دامغان، سمنان و فیروزکوه را تحت تصرف خود درآورد و تا زمان رسیدن امیر تیمور گورکان، بر آن نواحی حکومت می‌کرد.^{۱۰۹}

به احتمال قوی، نابسامانی‌های ذکر شده، در کاهش ضرب سکه‌های علی مؤید تأثیر داشته‌است. پس از رقابت و شکست غیاث‌الدین پیرعلی و درویشان در نیشابور و فرار آنان به سبزوار، امیرولی با حمایت خواجه‌علی مؤید توانست در سال ۷۸۱هـ سبزوار را فتح کند.^{۱۱۰} وی سکه‌های خود را، به تأیید علی مؤید در شهرهای سبزوار، جاجرم و ری ضرب کرد.^{۱۱۱} هدف امیرولی از این اقدام، کسب منافع بیشتر و به رسمیت یافتن حکومتش بود،^{۱۱۲} اما با حمله تیمور در سال ۷۸۶هـ، سربداران شکست خوردند و تا سال ۷۸۷هـ قلمرو خود را در مناطق نیشابور، دامغان، سمنان، سبزوار، اسفراین و طوس از دست دادند و امیرولی فقط توانست به ری و رستم‌دار بگریزد و پس از آن تیمور حکومت ولایت جرجان را به لقمان پسر طغاتی‌مور داد.^{۱۱۳}

لقمان، به هنگام حمله تیمور در سال ۷۸۷هـ، تابعیت وی را پذیرفت. بدین ترتیب، حکومت وی بر برخی نواحی گرگان و مازندران همچنان استمرار یافت. ادامه بقای سلسله طغاتی‌موریه در استرآباد، پس از مرگ لقمان، به پسرش پیر پادشاه واگذار شد.^{۱۱۴} یک سکه

۱۰۸. رویمر، ۴۳.

۱۰۹. خواندمیر، ۳۶۶/۳-۳۶۷.

۱۱۰. حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ۵۵۴/۲-۵۵۵.

۱۱۱. پاکزادیان، ۱۱۵.

۱۱۲. آژند، ۲۰۴.

۱۱۳. یزدی، ۳۷۵/۱؛ خواندمیر، ۴۳۶/۳-۴۳۷.

۱۱۴. خواندمیر، ۴۳۷-۴۴۲.

به‌نام وی ضرب استرآباد در سال ۷۹۰ هـ در موزه کومش موجود است.^{۱۱۵} سلسله طغاتی‌موریان به علت مخالفت و درگیری‌های فرزندان لقمان با جانشینان تیمور، دچار بحران گردید. سرانجام، حیات این سلسله در سال ۸۱۲ هـ در پی قتل سلطان‌علی، آخرین امیر طغاتی‌موریه، به فرمان الغ‌بیگ تیموری به پایان رسید.^{۱۱۶}

نتیجه

بر پایه منابع سکه‌شناسی که تکمیل‌کننده گزارش‌های تاریخی هستند، سرداران در مناسبات خود با طغاتی‌مور سیاستی مسالمت‌جویانه در پیش گرفتند و سکه‌های طغاتی‌مور در گستره قلمرو آنان، در شهرهایی مانند سمنان، دامغان، اسفراین و سبزوار ضرب می‌شد. بدین گونه، براساس آثار تاریخ‌نگارانه و مطالعات سکه‌شناسی، نظام ضرب سکه در دوره طغاتی‌مور تحت تأثیر چند عامل قرار گرفت به‌شرح زیر:

۱. تهدیدهای آل‌کرت و یا جانی‌قربانی‌ها که غالباً تا سال ۷۵۲ هـ شعارهای سنی برسکه‌ها درج شد، به‌رغم آنکه پایه اصلی قیام سرداران تعالیم شیعی واقع بود. ۲. هدف اصلی سرداران در آغاز قیام مبارزه با ظلم و ستم مغولان نسبت به مردم بود، اما این هدف پس از کشته‌شدن شیخ حسن جوری تحقق نیافت و نام طغاتی‌مور بر سکه‌ها درج شد، زیرا سرداران در جنگ معروف زاوه شکست خوردند و برای توسعه قلمرو خود در برابر رقابت دشمنان، ترجیح دادند ضرب سکه را به نام طغاتی‌مور در مناطق تحت سلطه خود بپذیرند. ۳. عدم تمرکز دیوان‌سالاری و اختلافات درونی سرداران، فرصتی به‌دست داد تا طغاتی‌مور در بخشی از خراسان سکه ضرب کند و از موقعیت اقتصادی و ارتباطی آن‌ها به نفع خود بهره ببرد.

پس از مرگ طغاتی‌مور، حکومت طغاتی‌موریان توسط امیرولی و فرزندان طغاتی‌مور

۱۱۵. موزه کومش، ردیف ۱۲ شماره K65.

۱۱۶. علیزاده مقدم و طهماسبی کهیانی، ۱۴.

ادامه یافت و بنابر مطالعات سکه‌شناسی، غالباً روابط امپروولی با سربداران به صورت رقابت سیاسی با یکدیگر و تلاش آن‌ها در زمینه توسعه قلمرو و افزایش ضرب سکه‌ها در مناطق تحت تصرف خودشان بود. بیشتر سکه‌های امپروولی به سبک سنی و با حفظ سنت ایلخانی در فاصله سال‌های ۷۵۹-۷۸۶ هـ ضرب شده‌اند، اما شماری از سکه‌های وی در نواحی ری، دامغان و استرآباد به سبک شیعی بود، مردم مناطق یادشده شیعی مذهب بودند و به نظر می‌رسد امپروولی ناچار بود تابع گرایش‌های مذهبی مردم باشد تا بتواند حکومت خود را در برابر پیش‌روی علی مؤید حفظ نماید. براساس سکه‌های ضرب شده، امپروولی و علی مؤید در زمینه افزایش یا حفظ قلمرو خود رقابت می‌کردند و هر دو در ضربخانه‌های استرآباد، دامغان، سمنان و ری اقدام به ضرب سکه کردند؛ اما تسلط امپروولی در مناطق شرق کمتر بود و به تأیید علی مؤید سکه ضرب نمود، هرچند منفعت شخصی خود را نیز در نظر می‌گرفت. امپروولی و علی مؤید به ناچار در شهر سبزوار متحد شدند تا از خطر آل‌کرت و درویشان در امان بمانند و ضرب سکه در این شهر و به تأیید سربداران، نشانگر نفوذ و اهمیت حکومت آنان است.

نوشته‌های درج‌شده بر سکه‌های جانشینان طغاتی‌مور و سربداران (از زمان یحیی کرابی تا پایان حکومت حسن دامغانی) نشان می‌دهد که مناسبات سیاسی و گرایش مذهبی حاکمان در به‌کار بردن نوع جمله‌های مندرج بر سکه‌ها تأثیر داشته و موجب شده‌است در دو سبک سنی و شیعی تبلور یابند؛ به استثنای عهد علی مؤید که در نوشتار سکه‌های خود غالباً از آیه‌های قرآن بر سکه‌ها و نام‌های دوازده امام علیهم‌السلام در حاشیه به خط کوفی و عربی استفاده می‌کردند. از جمله مذهبی درج‌شده بر سکه‌های آنان «قل اللهم مالک توتی الملک من تشاء و ترع الملک مین تشاء و تعز من تشاء» (آل عمران: ۲۶) است که خواجه علی مؤید و طغاتی‌مور بر سکه‌های خود درج کرده‌است. این آیه مبارکه اعتقاد به مشیت و اراده الهی را در فرمانروایی حاکمان بیان می‌کند و پیش از آن بر سکه‌های هلاکو نیز درج شده بود. در حقیقت حاکمان بر این پایه، کوشیدند از تفکرات دینی مردم

تحت حکومت خویش برای استواری بنیان‌های آن استفاده کنند. هدف علی موید، از درج جمله‌های مذهبی، گسترش آموزه‌های شیعی بود تا بدین وسیله قلمرو خود را در برابر لشکرکشی‌های رقیبان خود، از جمله امیرولی و درویشان، حفظ کند و همچنان به ضرب سکه‌های شیعی تداوم بخشد. وجود رقابت‌های سیاسی و نابسامانی‌های حکومت‌ها در کاهش ضرب سکه و عدم ثبات نظام ضرب سکه دوره پس از طغایتمور نقش داشته است.

کتابشناسی

- آژند، یعقوب، قیام شیعی سربداران، تهران، نشر گستره، ۱۳۶۳ ش.
- ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، آگاه، ۱۳۷۰ ش.
- ابن حوقل، سفرنامه (ایران در صورة الارض)، ترجمه جعفر شعار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶ ش.
- اسمیت، جان ماسون، خروج و عروج سربداران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، واحد مطالعات و تحقیقات فرهنگی و تاریخی، ۱۳۶۱ ش.
- بارتولد، و، الغبیک و زمان وی، ترجمه حسین احمدی‌پور، تبریز، انتشارات کتاب‌فروشی چهر، ۱۳۳۶ ش.
- بکران، محمدبن نجیب، جهان‌نامه، با مقدمه محمدامین ریاحی، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۲ ش.
- پاکزادیان، حسن، تاریخ در سکه‌های سربداران (و ایلخانان رقیب در شرق)، تهران، خواندنی، ۱۳۹۶ ش.
- پطروشفسکی، ا. پ. و دیگران، تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران در دوره مغول، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مؤسسه اطلاعات، ۱۳۶۶ ش.
- ترابی طباطبائی، جمال، «رسم‌الخط اوغوری و سیری در سکه‌شناسی»، نشریه موزه آذربایجان، شماره ۶، چاپخانه شفق، ۱۳۵۱ ش.
- همو، «سکه‌های اسلامی دوره ایلخانی و گورکانی»، نشریه آذربایجان، ش ۳، تبریز، مؤسسه گراور و چاپ شعاع، ۱۳۴۷ ش.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله، مجمل التواریخ سلطانی (مجموعه)، نسخه خطی کتابخانه ملک تهران، شماره ثبت: ۴۱۶۴.
- همو، زبده التواریخ، به کوشش کمال سید جوادی، تهران، وزارت فرهنگ و انتشارات اسلامی، ۱۳۷۹ ش.
- همو، تاریخ سلاطین کرت، به کوشش میرهاشم محدث، تهران، نقره آبی، ۱۳۸۹ ش.

حسینی، میرزا محمد، و کوروش صالحی، «بررسی سال‌شمار و مدت زمان حکومت سلیمان خان، ایلخان دست‌نشانده امرای چوپانی به‌استناد شواهد سکه‌شناسی و مستندات تاریخی»، پژوهش‌های علوم تاریخی، س ۱۳، ش ۱، ۱۴۰۰ ش.

خوافی، فصیح، مجمل فصیحی، به‌کوشش محسن ناجی نصرآبادی، تهران، اساطیر، ۱۳۸۶ ش.
خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین، حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر، جلد ۳ و ۴، تهران، کتاب‌فروشی خیام، ۱۳۸۰ ش.

رویمر، ه، «آل‌جلایر آل مظفر و سربداران»، در تاریخ ایران در دوره تیموریان: پژوهش‌گاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران، جامی، ۱۳۷۹ ش.

زامباور، نسب‌نامه خلفا و شهریاران، ترجمه محمد جواد مشکور، تهران، کتاب‌فروشی خیام، ۲۵۳۶ ش.
سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق، مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین، به‌کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۲ ش.

همو، مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین، قسمت ۱، ج ۱، به‌کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، طهوری، ۱۳۵۳ ش.

سیفی هروی، سیف‌بن محمد، تاریخ‌نامه هرات، به‌کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، تهران، اساطیر، ۱۳۸۳ ش.

شرفی، محبوبه، و نسرین میرآخورلو، نسرین، «تداوم و دگرگونی در نظام ضرب سکه از فروپاشی ایلخانان تا پایان حکومت تیموریان در قلمرو شرق ایران، پژوهش‌نامه اجتماعی و اقتصادی، س ۱۱، ش ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱.

شرفی، محبوبه، «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۱۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.

شریعت‌زاده، علی اصغر، سکه‌های ایران زمین، تهران، پازینه، ۱۳۹۰ ش.

صداقت، فاطمه، «جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرن اول تا هفتم هجری)»، کتاب ماه هنر، ش ۱۲۰، ۱۳۸۷ ش.

عقیلی، عبدالله، دارالضرب‌های ایران در دوری اسلامی، تهران، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۷۷ ش.

علاء‌الدینی، بهرام سکه‌های ایران دوره گورکانیان (تیموریان)، تهران، پازینه، ۱۳۹۵ ش.
علیزاده مقدم، بدرالسادات، و ساسان طهماسبی کهبانی، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و

- فرهنگی ایران از زوال ایلخانان تا آغاز حکومت صفویان، تهران، دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۹۵ ش.
- فراگتر، برت، اوضاع اجتماعی و اقتصادی داخلی؛ تاریخ ایران در دوره تیموریان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران، جامی، ۱۳۷۹ ش.
- مستوفی، حمدالله، نزهة القلوب، تهران، انتشارات طه، ۱۳۷۸ ش.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱ ش.
- موزه ملی ملک، شماره اموال: ۵۰۰۱/۰۶/۰۶۰۹۲.
- موزه ملی ملک، شماره اموال: ۵۰۰۰، ۰۶، ۵۰۰۰/۰۶/۰۶۰۹۴، ۵۹۱.
- موزه کومش، ردیف ۱۲ شماره K65.
- میرخواند، روضة الصفا، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰ ش.
- نیک‌گفتار، احمد، و محمدحسن بهنام‌فر، بررسی و شناسایی سکه‌های ضرب شده در اسفراین از آغاز ایلخانان تا پایان صفویه، مشهد، راهیان سبز، ۱۳۸۸ ش.
- وصاف الحضرة، فضل بن عبدالله، تاریخ وصاف، به کوشش محمد مهدی اصفهانی، تهران، کتابخانه ابن سینا و کتابخانه جعفری، ۱۳۳۸ ش.

Album, Stephen, *Checlist of Islamic coins*, Santa Rosa, Stephen Album Rare Coins, 2011.

“Coins of the Jalā’ir , ḳarāḳoyūnlū Musha’sha’, and Aḳḳoyūnlū Dynasties”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Sixth Series, Vol. 10, No. 37/38, 1950, pp.94-139.

Herrmann, Gottfried, and Gerhard Doerfer, (1975), “Ein Persisch-Mongolischer Erlass Des Ġalāyeriden Šeyḥ Oveys”, *Central Asiatic Journal*, vol.19,1/2, 1975, pp.1-84.